

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
факультет історії, політології та міжнародних відносин
кафедра історії Центральної та Східної Європи і спеціальних
галузей історичної науки

ДИПЛОМНА РОБОТА НА ЗДОБУТТЯ ПЕРШОГО
(БАКАЛАВРСЬКОГО) РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ
на тему:

**Становлення та розвиток сфрагістики як спеціальної
історичної дисципліни в Україні**

Студентки 4 курсу, група ІА(з)-41
Спеціальності 032 «Історія та археологія»

Личковський Ілля Юрійович

Керівник:

Шологон Лілія Іванівна

доктор історичних наук, професор

Національна шкала: _____

Університетська шкала: _____

Оцінка ECTS: _____

Члени комісії: _____

Івано-Франківськ - 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. СТАНОВЛЕННЯ СФРАГІСТИКИ ЯК НАУКОВОЇ ДИСЦИПЛІНИ	7
1.1 Виникнення сфрагістики та її місце серед спеціальних історичних дисциплін.....	7
1.2 Основні етапи розвитку сфрагістики у світовій історичній науці	11
1.3 Формування сфрагістики як окремого напрямку досліджень в Україні	15
РОЗДІЛ 2. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА УКРАЇНСЬКОЇ СФРАГІСТИКИ	22
2.1 Види та класифікація сфрагістичних джерел	22
2.2 Особливості збереження та вивчення сфрагістичних пам'яток в Україні	275
2.3 Архіви, музейні фонди та колекції як основні джерела сфрагістичних досліджень	31
РОЗДІЛ 3. ОСНОВНІ ЦЕНТРИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА НАУКОВІ ЗДОБУТКИ УКРАЇНСЬКИХ ВЧЕНИХ	39
3.1 Основні наукові установи та дослідницькі центри сфрагістики в Україні	39
3.2 Внесок українських вчених у розвиток сфрагістичних досліджень	46
3.3 Перспективи розвитку сфрагістики в Україні.....	50
ВИСНОВКИ	564
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	59

ВСТУП

Актуальність. Сфрагістика є однією з найважливіших спеціальних історичних дисциплін, що вивчає печатки як історичні джерела. Вона дозволяє досліджувати адміністративний устрій, правові системи, соціальні відносини, міжнародну дипломатію та культурні особливості різних історичних періодів. Завдяки сфрагістиці історики можуть встановлювати автентичність документів, аналізувати символіку та владну ієрархію державних та приватних установ. В Україні сфрагістика розвивалася в контексті загальноєвропейських тенденцій і має багату джерельну базу, що дозволяє детально вивчати її історію та сучасний стан.

Вивчення сфрагістики в Україні є актуальним з огляду на значний історичний матеріал, що міститься в архівах, музеях та приватних колекціях. Печатки відігравали важливу роль у державному управлінні, правових процесах, військовій організації та міждержавних відносинах, тому їхнє дослідження сприяє розширенню знань про політичні, соціальні та культурні аспекти української історії. Особливого значення набуває аналіз сфрагістичних пам'яток Київської Русі, Великого князівства Литовського, Гетьманщини та інших періодів, що дає змогу простежити еволюцію державної символіки та правових традицій.

Актуальність дослідження також зумовлена необхідністю систематизації знань про українські сфрагістичні пам'ятки, їхнього цифрового збереження та популяризації. Завдяки сучасним технологіям, таким як 3D-сканування, спектральний аналіз та цифрові архіви, стало можливим не лише вивчати, а й відтворювати втрачені печатки. Це відкриває нові перспективи для інтеграції української сфрагістики у світову наукову спільноту.

Об'єктом дослідження є сфрагістика як спеціальна історична дисципліна та її розвиток на території України.

Предметом дослідження є процес становлення та розвитку сфрагістики як окремої галузі історичної науки, її джерельна база, наукові підходи до вивчення печаток та їхня роль у державному управлінні, дипломатії, правовій та адміністративній системах України.

Метою дослідження є аналіз історичних етапів розвитку сфрагістики в Україні, систематизація джерельної бази, визначення основних центрів дослідження та перспектив розвитку цієї дисципліни.

Завдання дослідження

Для досягнення мети поставлено такі завдання:

1. Дослідити основні етапи розвитку сфрагістики як спеціальної історичної дисципліни.
2. Проаналізувати види та функціональне призначення печаток у різні історичні періоди.
3. Визначити основні джерела збереження сфрагістичних пам'яток в Україні, їхні особливості та значення.
4. Охарактеризувати внесок українських вчених у розвиток сфрагістичних досліджень.
5. Визначити перспективи розвитку сфрагістики в Україні в контексті сучасних методів дослідження та цифровізації історичних пам'яток.
6. Здійснити практичне дослідження сфрагістичних пам'яток, проаналізувати їхню структуру, символіку та функції.

Методологія дослідження. При написанні роботи ми дотримувалися принципів історизму, науковості та комплексного підходу до аналізу та узагальнення історичних подій.

У ході дослідження використано такі **методи**:

- історико-генетичний метод – для аналізу становлення сфрагістики та її розвитку в різні історичні періоди;

- історико-порівняльний метод – для зіставлення українських сфрагістичних традицій із європейськими аналогами;
- історико-типологічний метод – для систематизації печаток за функціональним призначенням, формою, матеріалом виготовлення;
- історико-архівний метод – для роботи з документальними джерелами, що містять печатки.
- джерелознавчого аналізу – для встановлення автентичності сфрагістичних пам'яток.
- музеєзнавчий метод – для дослідження музейних колекцій та їхньої ролі у збереженні печаток.

Територіальні рамки дослідження охоплюють територію сучасної України. Однак в процесі дослідження теми, окреслюючи передумови формування та становлення сфрагістики як наукової дисципліни, ми брали до уваги територію Стародавніх цивілізацій.

Хронологічні рамки дипломної роботи охоплюють період з кінця XIX – початку XXI ст. Нижня межа дослідження зумовлена формуванням сфрагістики в Україні як спеціальної історичної дисципліни. Верхня – дозволяє зробити аналіз сучасних здобутків у галузі сфрагістики.

Наукова новизна роботи полягає у комплексному дослідженні сфрагістичних пам'яток України, їхній систематизації та аналізі з використанням сучасних технологій. Дослідження сприяє кращому розумінню розвитку сфрагістики в Україні та її місця в міжнародній науковій спільноті.

Практичні результати. Результати дослідження можуть бути використані у сфері історичних досліджень, архівної справи, музейної діяльності та викладання спеціальних історичних дисциплін. Аналіз сфрагістичних пам'яток та їхнє цифрове збереження сприятимуть подальшому розвитку історичної науки в Україні та популяризації сфрагістики серед широкого загалу.

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел. Обсяг основної частини роботи становить 57 сторінок. Список використаних джерел включає 56 позицій.

РОЗДІЛ 1. СТАНОВЛЕННЯ СФРАГІСТИКИ ЯК НАУКОВОЇ ДИСЦИПЛІНИ

1.1 Виникнення сфрагістики та її місце серед спеціальних історичних дисциплін

Сфрагістика (грецька *σφραγίδα* – «печатка»), також сигілографія (латинська *Syhyllum* – «печатка»), охоплює печаткове мистецтво (виготовлення печаток), печаткове право (правні норми вжитку печаток), печаткознавство (наука про печатки). У давні часи печатки використовувалися для підтвердження договорів, угод, а пізніше – для особистих документів, обліку майна та забезпечення безпеки.

Сфрагістика як окрема наукова дисципліна виникла у процесі поступового накопичення знань про печатки та їхню роль у суспільному, політичному й культурному житті різних народів. Первісно сфрагістичні дослідження були частиною загальної історичної науки, оскільки печатки розглядалися виключно як допоміжний матеріал для вивчення документів та адміністративних систем. Проте згодом стало очевидним, що печатки становлять самостійне історичне джерело, яке дозволяє реконструювати широке коло питань, пов'язаних із державною владою, правовими системами, дипломатією, культурними особливостями та навіть економічними процесами.

Витоки використання печаток сягають глибокої давнини. Перші аналоги печаток з'явилися ще в Месопотамії у IV тис. до н.е. у вигляді циліндричних штампів, якими позначали власність або засвідчували певні дії. У Стародавньому Єгипті печатки також відігравали значну роль у державному управлінні та приватному житті. Вони мали вигляд скарабеїв, що символізували владу та силу. Давньогрецький і давньоримський світи розвинули традицію використання печаток як способу засвідчення документів, договорів та особистої кореспонденції. Саме в античний період печатка почала набувати не лише адміністративного, а й юридичного значення, стаючи обов'язковим атрибутом офіційних документів [14].

Середньовічна Європа значною мірою успадкувала та розвинула античні традиції використання печаток. У цей період печатки стали важливим засобом легітимації влади, правочинності документів та символом правлячих династій. Королі, князі, міські громади, монастирі, гільдії ремісників і купців активно використовували печатки для підтвердження своєї автономії та повноважень. Крім того, з'явилася практика виготовлення особистих печаток шляхти, духовенства, державних діячів. Це свідчить про поширення уявлення про печатку як про офіційний символ статусу та приналежності до певної соціальної групи. У середньовічній Європі виникла необхідність у системному вивченні печаток, що поступово заклало підґрунтя для формування сфрагістики як окремої науки.

Перші серйозні спроби дослідження печаток датуються XVI-XVII століттями, коли вчені-гуманісти почали звертати увагу на історичні артефакти, зокрема герби, монети та печатки. Одним із перших дослідників, який розглядав печатки в історичному контексті, був французький вчений Жан Мабійон. У своїй праці «*De re diplomatica*» (1681) він описав печатки як важливий елемент автентифікації документів та висунув ідею про їхню цінність як історичного джерела. Саме ця праця стала важливим поштовхом до розвитку сфрагістики у наступних століттях.

У XVIII-XIX століттях сфрагістика почала активно розвиватися як допоміжна історична дисципліна, що використовувалася переважно в рамках дипломатичних та юридичних досліджень. Науковці почали систематизувати печатки за їхньою формою, змістом, матеріалом виготовлення та іншими характеристиками. Розвиток архівної справи та музеєзнавства сприяв появі значних колекцій печаток, що дало можливість ширшого дослідження їхнього походження, еволюції та функцій у суспільстві. До цього часу належать праці таких вчених, як Йоган Кристоф Гаттер, Жозеф Бінйон, Август Беккер, які започаткували класифікацію печаток та виробили основні принципи їх вивчення.

У XIX столітті сфрагістика набула значного розвитку в Німеччині, Франції, Великій Британії та Російській імперії. Дослідники почали приділяти увагу не лише самим печаткам, а й історичному контексту їх використання. У цей період були створені перші каталоги печаток, що охоплювали різні епохи та регіони. Почала формуватися методологія дослідження печаток, яка включала порівняльний аналіз, типологію, іконографічний підхід. Також сфрагістика стала невід’ємною частиною інших спеціальних історичних дисциплін – нумізматики, геральдики, дипломатики, палеографії.

На початку XX століття сфрагістика офіційно сформувалася як окрема дисципліна, що мала власну методологію та об’єкт дослідження. Було запроваджено поняття «сфрагістичного аналізу», який дозволяв визначати етапи виготовлення печаток, їхню стилістику та функціональне призначення. У багатьох європейських університетах з’явилися курси з вивчення сфрагістики, що свідчило про визнання її значущості в історичній науці.

Важливим чинником розвитку сфрагістики стало широке використання нових методів дослідження, зокрема мікроскопії, хімічного аналізу матеріалів, фотографії та 3D-моделювання. Це дозволило науковцям проводити глибший аналіз печаток, визначати особливості їхнього виробництва, відновлювати втрачені фрагменти та уточнювати датування [23].

Таблиця 1.1

Основні періоди розвитку сфрагістики

Період	Хронологічні рамки	Основні особливості
Давній світ	IV тис. до н.е. – V ст. н.е.	Використання печаток у Месопотамії, Єгипті, Греції та Римі для адміністративних і релігійних цілей
Середньовіччя	V-XV ст.	Поширення свинцевих і воскових печаток у Європі; їхнє використання в державному та церковному

		управлінні
Ранній новий час	XV-XVIII ст.	Формування державних, судових, військових та університетських печаток, розширення їхньої юридичної значущості
XIX-XX ст.	XIX-XX ст.	Розвиток сфрагістики як окремої дисципліни, створення каталогів і перших класифікацій печаток
Сучасність	XXI ст.	Використання цифрових технологій у сфрагістичних дослідженнях, 3D-сканування, електронні бази печаток

Укладено автором на підставі: [15], [18], [49]

У сучасній історичній науці сфрагістика є важливою складовою комплексу допоміжних історичних дисциплін. Вона тісно пов'язана з нумізматиною, оскільки монети та печатки часто мають спільні елементи символіки. Вона також взаємодіє з дипломатикою, оскільки більшість середньовічних документів супроводжувалися печатками як засобом автентифікації. Крім того, сфрагістика має зв'язок із археологією, оскільки під час розкопок часто знаходять печатки або їхні відбитки на різних матеріалах.

Таким чином, сфрагістика виникла як необхідний інструмент для аналізу історичних процесів, що відображаються через печатки. Вона пройшла шлях від допоміжного аспекту археології та дипломатики до самостійної дисципліни, яка сьогодні має власні методи дослідження, розвинену класифікацію та значний потенціал для подальшого розвитку. З огляду на зростаючий інтерес до сфрагістичних досліджень, можна стверджувати, що ця галузь науки залишатиметься актуальною, зокрема у контексті вивчення історії України [29].

Сфрагістика виникла як відповідь на потребу в автентифікації документів, проте з часом перетворилася на самостійну наукову дисципліну з власним предметом і методологією. Вона тісно пов'язана з іншими спеціальними історичними дисциплінами, такими як дипломатика,

нумізматика, геральдика та археологія, доповнюючи їхні методи дослідження. Печатки є унікальним джерелом інформації про політичну, соціальну та культурну структуру суспільства, тому сфрагістика займає важливе місце у комплексному історичному аналізі.

1.2 Основні етапи розвитку сфрагістики у світовій історичній науці

Розвиток сфрагістики як наукової дисципліни відбувався поступово, упродовж століть, і його можна розглядати в кількох ключових етапах. Кожен із них характеризувався певними змінами у підходах до вивчення печаток, їхньому осмисленні як історичних джерел, а також впливом суспільно-політичних процесів на дослідження цієї сфери. Від початкового використання печаток як адміністративного та юридичного інструменту до їхнього комплексного вивчення в сучасній історичній науці пройшло чимало часу, що зумовило формування методологічної бази та міждисциплінарних зв'язків сфрагістики.

Перший етап розвитку сфрагістики можна пов'язати із зародженням самої практики використання печаток у давніх цивілізаціях. Найдавніші печатки з'явилися ще в IV–III тисячоліттях до нашої ери на території Месопотамії. Тут використовувалися циліндричні печатки, які відтискувалися на глиняних табличках, підтверджуючи юридичну силу документа або позначаючи право власності. Також вони мали сакральне значення, відображаючи релігійні символи та зображення богів. У Стародавньому Єгипті печатки набули значного поширення у вигляді скарабеїв із вирізьбленими написами та зображеннями, які служили як особистими, так і державними знаками. Аналогічні процеси відбувалися у Стародавній Індії та Китаї, де печатки виконували як юридичну, так і адміністративну функцію, засвідчуючи документи, договори та майнові права.

Другий етап розвитку сфрагістики припадає на античний період, коли печатки почали використовуватися більш системно у державному управлінні. У Давній Греції вони слугували засобом підтвердження документів та особистих листів. У Давньому Римі печатки набули ще ширшого застосування, оскільки з'явилися офіційні імператорські печатки, що засвідчували накази та законодавчі акти. Печатки стали елементом бюрократичного апарату, а їхнє використання регулювалося правовими нормами. У цей період почав формуватися перший досвід типологізації печаток, оскільки їх стали відрізняти за призначенням (державні, військові, адміністративні, особисті) та матеріалом (металеві, воскові, глиняні).

Наступний етап розвитку сфрагістики припадає на Середньовіччя, коли печатки набули масового поширення в Європі, Азії та на Близькому Сході. В цей період вони стали невід'ємною частиною адміністративного та юридичного життя. Монархи, дворянство, церква, міські громади та ремісничі об'єднання активно використовували печатки для засвідчення документів. У XI-XIII століттях в Західній Європі сформувалася чітка система державних печаток, які застосовувалися в королівських канцеляріях для підтвердження указів та законів. Водночас почався процес ускладнення печаток – на них з'явилися складніші зображення, легенди, символіка, що дозволяло ідентифікувати їхнього власника та підкреслювати його статус [10].

На Близькому Сході у цей період розвинулася традиція використання печаток з арабськими написами та каліграфічними орнаментами. Османська імперія, Персія та арабські держави широко застосовували печатки в дипломатії та адміністративному управлінні. У Китаї печатки продовжували відігравати ключову роль в імператорському правлінні, оскільки кожен чиновник мав власний штамп, а найвищою цінністю була особиста печатка імператора.

Таблиця 1.2

Основні функції печаток у середньовічному суспільстві

Функція	Опис	Приклад використання
Юридична	Засвідчення автентичності документів	Печатки королівських указів, міських статутів
Державна	Використання в управлінні державою	Печатки князів, королів, імператорів
Адміністративна	Використання у міських магістратах, судових установах	Магістратські печатки, судові печатки
Військова	Використання у військовій адміністрації	Печатки гетьманів, полковників, військових штабів
Церковна	Засвідчення рішень церковних органів	Печатки пап, митрополитів, єпископів

Складено за матеріалами: [22], [30]

З переходом до Нового часу (XV-XVIII століття) печатки стали не лише засобом засвідчення документів, а й об'єктом колекціонування. У цей період в Європі почали формуватися перші зібрання печаток у приватних колекціях та державних архівах. Гуманісти та історики зацікавилися печатками як джерелом вивчення минулого, що сприяло розвитку перших наукових досліджень у цій сфері. Французький учений Жан Мабійон у своїй праці «De re diplomatica» (1681) заклав основи наукового вивчення печаток у контексті документознавства, зробивши значний внесок у розвиток сфрагістики. Важливе значення мали й дослідження англійських, німецьких та італійських істориків, які створювали каталоги печаток та проводили аналіз їхньої історичної еволюції [7].

Таблиця 1.3

Види печаток за матеріалом виготовлення

Матеріал	Часове використання	Особливості
Глина	IV-III тис. до н.е.	Використовувалася в Месопотамії для позначення власності та автентифікації документів
Віск	XI-XX ст.	Найбільш поширений матеріал у

		середньовічній Європі, використовувався як гнучкий та легкий у виготовленні
Свинець	V-XV ст.	Використовувався у Візантії, Київській Русі, мав довговічні властивості
Срібло, золото	XV-XX ст.	Використовувалися монархами та вищими церковними ієрархами для особливо важливих документів

Укладено за даними: [48], [51]

У XIX столітті сфрагістика набула статусу окремої історичної дисципліни. В цей період почали активно створюватися систематизовані каталоги печаток різних країн та історичних періодів, що дозволило дослідникам виявляти закономірності їхнього розвитку. Значного розвитку набула класифікація печаток за їхнім функціональним призначенням, матеріалом, технікою виготовлення. У Німеччині, Франції та Великій Британії були створені спеціальні дослідницькі установи, які займалися вивченням печаток у контексті історичних дисциплін. Саме в цей період утвердився термін «сфрагістика», що означав науковий напрям, присвячений вивченню печаток.

XX століття ознаменувалося активним розвитком методологічних підходів до сфрагістичних досліджень. Було впроваджено нові методи аналізу – мікроскопію, спектральний аналіз, хімічний аналіз складу матеріалів, що дозволило більш точно датувати печатки та визначати їхнє походження. Почали використовуватися фотографія та комп'ютерні технології для відновлення пошкоджених відбитків та створення цифрових баз даних печаток. Особливо важливим був розвиток археологічної сфрагістики, яка дозволила виявити численні печатки під час розкопок у різних країнах.

У XXI столітті сфрагістика продовжує інтегруватися з іншими науками, зокрема з цифровими технологіями та штучним інтелектом, що дозволяє автоматизувати процес ідентифікації печаток. Завдяки розвитку електронних баз даних дослідники можуть швидше аналізувати історичні

артефакти та здійснювати порівняльний аналіз печаток різних періодів та регіонів. Сучасна сфрагістика є важливим напрямом історичної науки, що дозволяє досліджувати політичні, соціальні та культурні аспекти розвитку суспільств через вивчення їхніх офіційних символів та документів [36].

Розвиток сфрагістики проходив кілька ключових етапів – від утилітарного використання печаток у давніх цивілізаціях до глибокого наукового осмислення їх у сучасності. У середньовіччі печатки стали основним засобом засвідчення правових актів, що сприяло виникненню інтересу до їх вивчення. У Новий час сформувалися перші систематизовані підходи до аналізу печаток, а з XIX століття сфрагістика утвердилася як окрема дисципліна. Сучасний етап характеризується цифровізацією джерел, використанням новітніх технологій та міждисциплінарним підходом.

1.3 Формування сфрагістики як окремого напрямку досліджень в Україні

Формування сфрагістики як окремого напрямку досліджень в Україні відбувалося поступово і було зумовлене розвитком історичної науки, археології, документознавства та архівної справи. Оскільки українські землі мали складну політичну історію та перебували у складі різних державних утворень – Київської Русі, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Російської та Австрійської імперій – сфрагістичні дослідження розвивалися в контексті загальних історичних студій цих держав. Проте, попри складну історичну долю, в Україні поступово сформувалася національна сфрагістична традиція, що ґрунтувалася на вивченні місцевих джерел, історичних документів, державної символіки та печаток різних періодів.

Перші відомі печатки на українських землях датуються періодом Київської Русі. Вони використовувалися для засвідчення князівських грамот, державних актів, міжнародних угод і приватних документів. Київські князі запозичили традицію використання печаток у Візантії, де печатки були

одним із головних елементів державного управління. Олов'яні та свинцеві булли київських князів XI – XII століть збереглися до сьогодні і є важливими сфрагістичними пам'ятками. Відомо, що князі Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Святополк Ізяславич використовували власні печатки, на яких зображувалися їхні персональні знаки, а пізніше – тризуб, який став одним із символів української державності. Дослідження цих печаток стало основою для зародження сфрагістичних студій в Україні [4].

У період Великого князівства Литовського та Речі Посполитої адміністративна система українських земель зазнала змін, що вплинуло на розвиток сфрагістики. У XV – XVII століттях значного поширення набули гербові печатки шляхти, міських громад, релігійних установ, братств та окремих адміністративних одиниць. У цей період на українських землях активно використовувалися як великі державні печатки, так і особисті знаки шляхти та міщанства. Герби української шляхти та магнатурії були тісно пов'язані з європейськими сфрагістичними традиціями, але зберігали свої унікальні особливості. Саме в цей час почали складатися перші збірки печаток, які потім стали важливим джерелом для сфрагістичних досліджень.

Таблиця 1.4

Основні центри сфрагістичних досліджень у Європі

Країна	Центр дослідження	Особливості діяльності
Франція	Національна бібліотека Франції	Вивчення середньовічних королівських та церковних печаток
Велика Британія	Британський музей	Велика колекція печаток англійських монархів та лицарських орденів
Польща	Національний архів Польщі	Вивчення печаток Речі Посполитої, міських та шляхетських печаток
Німеччина	Німецький історичний музей	Дослідження імператорських, герцогських і монастирських печаток

Складено на основі: [22], [24]

Особливий інтерес викликає сфрагістика періоду козацької держави. Гетьманщина сформувала власну адміністративну систему, що базувалася на

використанні печаток як засобу підтвердження владних повноважень. Гетьмани, полковники, сотники, козацькі старшини мали свої печатки, які засвідчували їхній статус і правові повноваження. Однією з найвідоміших є гетьманська печатка Богдана Хмельницького, на якій було зображено герб із перехрещеними булавою та шаблею. Крім того, значне поширення отримали печатки полкових і сотенних канцелярій, церковних братств, міських магістратів, які мали виразну символіку та відображали адміністративний поділ козацької держави. Саме дослідження козацьких печаток стало основою української національної сфрагістики, оскільки вони були яскравим проявом самостійності й автономії козацької адміністрації [41].

Період XVIII–XIX століть позначився значними змінами в адміністративному устрої українських земель, що вплинуло і на використання печаток. У складі Російської та Австрійської імперій українські землі підлягали централізованому управлінню, що передбачало стандартизацію державної сфрагістики. В цей час почали створюватися перші офіційні збірники печаток, що фіксували символіку різних адміністративних одиниць, судових органів, військових установ. У другій половині XIX століття в Україні з'являються перші історичні дослідження, що включають аналіз печаток як історичних джерел. Наприклад, у працях Миколи Костомарова, Володимира Антоновича та інших істориків містилися описи печаток, їхніх зображень та написів.

На початку XX століття українська сфрагістика почала формуватися як окрема галузь історичної науки. Великий внесок у її розвиток зробили дослідники, які займалися збиранням, класифікацією та аналізом печаток. Важливу роль у цьому процесі відігравали історики та археологи, які працювали з архівними матеріалами, документами та сфрагістичними знахідками. Значну увагу приділяли вивченню печаток Київської Русі, Гетьманщини, а також міських печаток. У цей період почали створюватися перші українські каталоги печаток, що містили зразки сфрагістичних пам'яток різних історичних періодів.

Період радянської влади вніс свої корективи у розвиток української сфрагістики. Оскільки радянська історична наука мала ідеологічне спрямування, багато аспектів сфрагістичних досліджень опинилися поза увагою. Дослідження печаток Київської Русі та Гетьманщини проводилися в контексті загальноросійської історії, а український контекст часто ігнорувався. Попри це, у 1960–1980-х роках вийшли друком кілька важливих праць, присвячених українській сфрагістиці, зокрема дослідження архівних матеріалів, печаток монастирів, міських магістратів, судових органів. У цей час сфрагістика поступово ставала частиною історико-археологічних досліджень, що дозволяло розширити методологічні підходи до її вивчення.

Після здобуття Україною незалежності у 1991 році сфрагістика пережила новий етап розвитку. В українських архівах, музеях та бібліотеках було розпочато систематизацію та опис сфрагістичних колекцій, проведено численні експедиції з метою дослідження печаток, знайдених під час археологічних розкопок. Значний внесок у розвиток української сфрагістики зробили історики та археологи, які займалися класифікацією та вивченням печаток різних історичних періодів. Важливими стали дослідження української шляхти, козацької адміністрації, міських самоврядних структур. Українські науковці почали активно співпрацювати з європейськими центрами сфрагістичних досліджень, що сприяло інтеграції національної сфрагістики в загальносвітову історичну науку.

Таблиця 1.5

Основні типи українських середньовічних печаток

Тип печатки	Період	Опис	Приклад
Князівські печатки	XI-XIII ст.	Використовувалися князями Київської Русі для міжнародних договорів і грамот	Печатка Володимира Мономаха
Магістратські печатки	XIV-XVIII ст.	Засвідчували міські рішення, використовувалися в містах з Магдебурзьким правом	Печатка Львова XV ст.

Козацькі печатки	XVII-XVIII ст.	Використовувалися гетьманами, полковниками, сотниками для військових і адміністративних документів	Печатка Богдана Хмельницького
Церковні печатки	XI-XX ст.	Використовувалися митрополитами, єпископами, монастирями для підтвердження документів	Печатка Київської митрополії

Складено на основі: [43]

Сьогодні сфрагістика в Україні є важливим напрямом історичних досліджень, який розвивається завдяки використанню сучасних методів аналізу, археологічним розкопкам, цифровим технологіям і міждисциплінарним підходам. Вона продовжує відігравати значну роль у вивченні історії України, дозволяючи глибше зрозуміти адміністративні, політичні та культурні процеси, що відбувалися на українських землях упродовж століть [26].

В Україні сфрагістика розвивалася в умовах складної політичної історії та під впливом європейських наукових традицій. Починаючи з Київської Русі, де печатки мали важливу адміністративну функцію, до періоду Гетьманщини, коли козацька адміністрація активно використовувала печатки як символ влади, сфрагістика поступово набувала наукового значення. У ХХ–ХХІ століттях сформувалися національні дослідницькі традиції, були створені перші каталоги, розпочато масштабну систематизацію джерел та активну міжнародну співпрацю.

Висновки до розділу 1

У першому розділі було проаналізовано ключові етапи становлення сфрагістики як наукової дисципліни та окреслено її місце серед спеціальних історичних наук, що дозволяє зробити низку важливих узагальнень. Печатки, здавна використовувані людством у повсякденному, політичному та правовому житті, поступово трансформувалися з утилітарного засобу автентифікації у складне джерело історичної інформації. Саме ця

трансформація зумовила потребу в створенні окремої наукової галузі – сфрагістики, яка сьогодні є повноцінною складовою комплексу допоміжних історичних дисциплін.

Аналіз виникнення сфрагістики свідчить, що перші печатки з'явилися ще у найдавніших цивілізаціях – Месопотамії, Єгипті, Індії та Китаї. Вони виконували юридичні, адміністративні, сакральні функції й були невід'ємною частиною державного управління. Із розвитком державності та письмової культури печатки почали все частіше супроводжувати офіційні документи, надаючи їм юридичної сили. У середньовічній Європі печатки стали візуальними символами влади й легітимності. Їх використовували королі, міські магістрати, церква, шляхта та торговельні об'єднання. Поступово виникала потреба в систематичному вивченні цих знаків, що й стало основою для формування сфрагістики як галузі знань.

Історія сфрагістики як наукової дисципліни пройшла кілька ключових етапів: від перших спорадичних спостережень гуманістів XVI–XVII ст. до створення в XIX–XX ст. наукових методик аналізу, класифікацій та каталогів печаток. Значний поштовх до розвитку сфрагістики дала праця Жана Мабійона «*De re diplomatica*», в якій автор вперше розглянув печатки як самостійні історичні джерела. У наступні століття у Франції, Німеччині, Польщі, Великій Британії та Російській імперії розгорнулося активне дослідження печаток, що супроводжувалося розвитком архівної справи, археології та історичної критики.

В Україні сфрагістика розвивалася під впливом як внутрішніх процесів, так і зовнішніх обставин. Уже в період Київської Русі печатки використовувалися князями для затвердження грамот, договорів та внутрішніх розпоряджень. Свинцеві булли, зображення тризуба та особисті символи київських князів свідчать про сформовану традицію державної символіки. У періоди Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та Гетьманщини використання печаток набуло нового масштабу – їх

застосовували як центральна, так і місцева адміністрація, міста з магдебурзьким правом, церковні установи, братства та навіть окремі особи.

Зі здобуттям незалежності України у 1991 році сфрагістика отримала нове дихання. Відбулося осмислення її як самостійної дисципліни в українському історичному контексті. Почали з'являтися фундаментальні праці вітчизняних дослідників, було здійснено каталогізацію численних зразків печаток із фондів архівів, музеїв та приватних колекцій. Сфрагістика інтегрувалася в систему академічної історичної освіти, знайшла застосування в археології, джерелознавстві, геральдиці, музеєзнавстві та цифровій гуманітаристиці.

Таким чином, перший розділ дозволяє зробити висновок, що сфрагістика, як галузь знань, сформувалася на перетині практичних потреб у засвідченні документів і наукової зацікавленості в історичних артефактах. Від допоміжної функції у складі дипломатики вона еволюціонувала в окрему наукову дисципліну, що має значний потенціал для подальшого розвитку. Українська сфрагістика, в контексті загальноєвропейських тенденцій, формує власний науковий дискурс, заснований на унікальному джерельному матеріалі, багатій історії й міждисциплінарних підходах до дослідження.

РОЗДІЛ 2. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА УКРАЇНСЬКОЇ СФРАГІСТИКИ

2.1 Види та класифікація сфрагістичних джерел

Сфрагістичні джерела становлять одну з найважливіших категорій історичних джерел, що відображають адміністративну, правову, політичну, економічну та культурну історію суспільств різних епох. Печатки, як засіб засвідчення автентичності документів, відіграють ключову роль у вивченні розвитку державних інституцій, органів управління, дипломатичних відносин та навіть особистих зв'язків. Сфрагістика як наука виробила чітку систему класифікації печаток за їхнім призначенням, формою, матеріалом, способом виготовлення та іншими характеристиками. Саме класифікація сфрагістичних джерел дозволяє краще зрозуміти їхню історичну еволюцію та особливості функціонування в різні періоди.

Одна з основних класифікаційних ознак сфрагістичних джерел – це їх функціональне призначення. Відповідно до цього критерію печатки поділяються на державні, адміністративні, судові, військові, релігійні, особисті, корпоративні та комерційні. Державні печатки використовувалися вищими органами влади для затвердження законодавчих актів, указів, міжнародних угод та інших важливих документів. Вони мали особливий статус і часто ставали символом суверенітету держави. Наприклад, Велика державна печатка королів Франції, Англії, Священної Римської імперії та інших європейських монархій виконувала важливу політичну функцію, гарантуючи справжність державних актів. Аналогічну роль відігравали великокнязівські печатки Київської Русі, гетьманські печатки доби Козацької держави, а згодом – урядові печатки доби Української Народної Республіки.

Адміністративні печатки застосовувалися різними державними установами, відомствами, міськими магістратами та місцевими органами влади для засвідчення офіційних документів, що стосувалися управління територіями, фінансів, збору податків, господарських питань тощо. В Україні важливими прикладами таких печаток є сфрагістичні пам'ятки міст, що мали Магдебурзьке право. Вони використовувалися міськими ратушами та

магістратами для підтвердження адміністративних рішень. У Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій міські печатки також мали значне поширення, оскільки вказували на самоврядний статус міст.

Судові печатки мали особливе значення, оскільки використовувалися судами та іншими юридичними установами для автентифікації вироків, судових постанов, реєстрації прав власності, майнових угод та інших юридичних актів. У середньовічній Європі такі печатки нерідко належали феодальним суддям, інквізиційним трибуналам, королівським канцеляріям, що здійснювали контроль над правосуддям. В Україні судові печатки активно використовувалися в магістратських судах, церковних судах, а також у гетьманських та старшинських адміністраціях козацької доби.

Окрему категорію становлять військові печатки, які використовувалися армійськими підрозділами, штабами, військовими комендатурами для засвідчення військових наказів, мобілізаційних розпоряджень, розрахункових документів, інструкцій тощо. У часи Київської Русі, Великого князівства Литовського та Козацької держави військові печатки відігравали важливу роль у системі управління військами. Наприклад, у козацькій Гетьманщині кожен полк мав свою печатку, яка символізувала його автономію та підпорядкованість військовій адміністрації [40].

Важливою категорією сфрагістичних джерел є релігійні печатки, що використовувалися церквами, монастирями, патріархатами, архієпископами та іншими представниками духовенства. Вони підтверджували автентичність духовних документів, земельних дарчих, грамот, розпоряджень церковних органів, булл та інших важливих актів. У Київській Русі збереглися печатки митрополитів, єпископів, монастирських настоятелів, які засвідчували церковні документи та грамоти. В епоху середньовіччя та раннього нового часу такі печатки використовувалися також для регулювання церковного судочинства, управління монастирями та організації церковного життя.

Таблиця 2.1

Основні види сфрагістичних джерел за функціональним призначенням

№	Тип печатки	Функціональне призначення	Приклади
1	Державні	Використовувалися для засвідчення державних актів, міжнародних угод, законодавчих документів	Велика державна печатка Київської Русі, печатки урядів УНР
2	Адміністративні	Використовувалися органами місцевого самоврядування, міськими магістратами, полковими та сотенними канцеляріями	Магістратські печатки Львова, Києва, Полтави
3	Судові	Засвідчували судові рішення, документи про майнові права, вироки	Печатки судів Гетьманщини, магістратських судів
4	Військові	Використовувалися в армії, військових канцеляріях, штабах для підтвердження військових наказів та мобілізаційних розпоряджень	Полкові печатки Гетьманщини, печатка Богдана Хмельницького
5	Церковні	Використовувалися церквами, монастирями, патріархатами, митрополіями для затвердження рішень церковних органів	Печатки Київської митрополії, Львівського єпископату
6	Корпоративні	Використовувалися цехами, університетами, братствами для внутрішніх справ та регулювання господарської діяльності	Печатка Києво-Могилянської академії, ремісничих цехів Львова
7	Особисті	Використовувалися шляхтою, купцями, чиновниками для засвідчення приватних документів	Печатки гетьманів, старшини, купецьких гільдій

Складено автором за даними: [46]

Особисті печатки були поширеними серед шляхти, купців, вчених, письменників, аристократії та інших впливових осіб. Вони служили засобом

підтвердження підписів, майнових прав, особистих листів, приватних угод. Часто особисті печатки виготовлялися з дорогоцінних металів і містили ініціали або герби їхніх власників. У добу середньовіччя особисті печатки набули поширення серед європейських монархів, аристократії та навіть багатих купців. В Україні такі печатки активно використовувалися шляхтою, козацькою старшиною, чиновниками, духовенством [1].

Корпоративні печатки застосовувалися в рамках певних організацій, братств, цехів, торговельних об'єднань, університетів та інших колективних структур. Наприклад, університетські печатки слугували підтвердженням дипломів, наукових ступенів, статутів, рішень академічних рад. В Україні подібні печатки збереглися, зокрема, в історичних архівах Львівського університету, Києво-Могилянської академії та інших освітніх установ.

Ще однією категорією сфрагістичних джерел є комерційні печатки, які використовувалися в торгівлі, банківській справі, страхуванні та фінансових операціях. Вони забезпечували автентифікацію торговельних контрактів, фінансових угод, товарних накладних, банківських операцій. У середньовічній Європі такі печатки активно застосовувалися купцями та гільдіями для контролю за якістю товарів і встановлення стандартів торгівлі.

Таблиця 2.2

Основні матеріали, з яких виготовлялися печатки

Матеріал	Період використання	Основні особливості
Віск	XI-XX ст.	Легкий у виготовленні, використовувався у середньовічних грамотах
Свинець	V-XV ст.	Довговічний матеріал, часто застосовувався в церковних та державних документах
Олово	XV-XIX ст.	Використовувалося у міських магістратських печатках
Срібло, золото	XV-XX ст.	Дорогі матеріали, використовувалися у монарших, дипломатичних і церковних печатках

Камінь, кістка	IV-X ст.	Використовувалися у давніх цивілізаціях, особливо в Месопотамії та Стародавньому Єгипті
-------------------	----------	---

Укладено за: [18]

Окрім функціонального призначення, сфрагістичні джерела класифікують за технікою виготовлення, матеріалом, формою, змістовим наповненням. Печатки могли бути вирізьблені на металі, кістці, камені, дереві або виготовлені у вигляді воскових чи олов'яних відбитків. Їхня форма також могла бути різноманітною – круглою, овальною, багатокутною. На печатках часто зображувалися герби, символи влади, релігійні знаки, легенди, написи.

Завдяки багатству та різноманітності сфрагістичних джерел, сучасна історична наука має можливість глибше досліджувати питання державного управління, дипломатичних зв'язків, соціальної структури суспільства, правових норм та економічних відносин минулих епох. Використання новітніх методів, таких як цифрове сканування, спектральний аналіз та 3D-моделювання, дозволяє розширити сфери застосування сфрагістики та покращити методи збереження й інтерпретації цих унікальних історичних пам'яток [33].

Сфрагістичні джерела мають багатогранну природу та класифікуються за функціональним призначенням, матеріалом, технікою виготовлення та змістом. Найпоширенішими типами є державні, адміністративні, судові, військові, церковні, корпоративні та особисті печатки. Кожна з цих категорій відображає специфіку державного управління, правових відносин і соціальної організації свого часу. Завдяки такій класифікації можливо здійснити глибший аналіз історичних процесів і визначити роль сфрагістичних джерел у формуванні культурної та політичної ідентичності.

2.2 Особливості збереження та вивчення сфрагістичних пам'яток в Україні

Збереження та вивчення сфрагістичних пам'яток в Україні є важливим завданням історичної науки, архівної справи та музейної діяльності. Печатки як історичні джерела містять унікальну інформацію про адміністративні, правові, військові, економічні та культурні процеси, що відбувалися на території України в різні історичні періоди. Вони слугують засобом підтвердження автентичності документів, засвідчують повноваження урядових, військових, церковних та приватних осіб, а також відображають соціальну структуру суспільства. Саме тому питання їхнього збереження, дослідження та популяризації є надзвичайно актуальним.

Сфрагістичні пам'ятки в Україні мають складну історію збереження. Вони зосереджені у державних архівах, музейних фондах, бібліотеках та приватних колекціях. Одним із головних сховищ є Центральний державний історичний архів України в Києві, де зберігаються численні середньовічні та ранньомодерні документи, засвідчені печатками. Значна частина сфрагістичних пам'яток також міститься у фондах Національного музею історії України, Львівського історичного музею, Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського та інших культурних установ. Крім того, важливі зібрання печаток є в архівах Православної церкви України, римо-католицьких та греко-католицьких єпархій, які містять церковні документи, засвідчені печатками [17].

Збереження сфрагістичних пам'яток є складним процесом, що вимагає особливих умов. Оригінальні печатки виготовлялися з різних матеріалів – свинцю, олова, воску, бронзи, срібла, золота, що визначає їхню чутливість до впливу навколишнього середовища. Наприклад, свинцеві та олов'яні печатки схильні до корозії, особливо за підвищеної вологості, тоді як воскові печатки чутливі до механічних пошкоджень, температурних коливань та впливу світла. Саме тому їхнє збереження вимагає дотримання спеціальних температурно-вологісних режимів, використання захисних покриттів та правильного зберігання в архівних сховищах.

Таблиця 2.3

Джерела збереження сфрагістичних пам'яток в Україні

Установа	Місцезнаходження	Категорії сфрагістичних пам'яток
Центральний державний історичний архів України	Київ	Державні та адміністративні печатки
Центральний державний історичний архів України у Львові	Львів	Магістратські, шляхетські та судові печатки
Національний музей історії України	Київ	Князівські та військові печатки
Львівський історичний музей	Львів	Церковні та університетські печатки
Чернігівський історичний музей	Чернігів	Козацькі, міські, військові печатки

Складено за інформацією: [37], [54]

Один із головних методів збереження сфрагістичних пам'яток – це консервація та реставрація. Консерваційні заходи передбачають стабілізацію фізичного стану печаток, їхнє очищення від забруднень та корозійних нашарувань, запобігання подальшому руйнуванню. Реставраційні роботи, у свою чергу, спрямовані на відновлення втрачених елементів печаток, зміцнення їхньої структури та повернення первісного вигляду. В Україні існують спеціалізовані реставраційні майстерні, де працюють фахівці з відновлення сфрагістичних пам'яток, використовуючи сучасні методи мікроскопії, спектрального аналізу, хімічного очищення та 3D-сканування.

Окрім фізичного збереження, важливим напрямом роботи є цифрова архівація та каталогізація сфрагістичних пам'яток. Сучасні технології дозволяють створювати детальні цифрові копії печаток, що сприяє їх вивченню та популяризації без ризику пошкодження оригіналів. У багатьох музеях та архівах України ведеться робота з оцифрування сфрагістичних колекцій, що включає створення високоякісних фотографій, 3D-моделей та

інтерактивних баз даних. Такі цифрові архіви дозволяють науковцям, студентам та широкому загалу дослідників отримувати доступ до сфрагістичних пам'яток без необхідності фізичного контакту з ними.

Таблиця 2.4

Основні методи збереження та реставрації сфрагістичних пам'яток

Метод	Опис	Використання
Консервація	Запобігання подальшому руйнуванню	Використовується для стародавніх печаток
Хімічне очищення	Видалення корозії, забруднень	Застосовується для металевих печаток
Реставрація	Відновлення пошкоджених елементів	Застосовується у музейних експозиціях
3D-сканування	Створення цифрових копій	Використовується для архівної роботи та аналізу

Укладено на основі: [52], [53]

Дослідження сфрагістичних пам'яток в Україні має глибокі традиції, що беруть свій початок ще у XIX столітті. Одними з перших, хто почав систематично вивчати печатки, були українські історики, археографи та архівісти, які працювали над документами Київської Русі, Великого князівства Литовського, козацької доби. Відомий історик Володимир Антонович одним із перших почав класифікацію печаток Київської Русі, аналізуючи їхню символіку та функціональне призначення. Його дослідження лягли в основу подальших праць українських сфрагістів.

У XX столітті розвиток сфрагістичних студій в Україні значною мірою залежав від археологічних знахідок, роботи архівістів та реставраторів. Дослідники вивчали печатки, знайдені під час археологічних розкопок у Києві, Чернігові, Львові, Кам'янці-Подільському та інших історичних центрах. Було здійснено каталогізацію князівських булл, печаток магістратів, військових, судових та духовних печаток. Однак радянська історична наука часто розглядала українські сфрагістичні пам'ятки у контексті

загальноросійської історії, що ускладнювало їхню об'єктивну інтерпретацію [16].

Після здобуття незалежності України у 1991 році дослідження сфрагістичних пам'яток отримало новий імпульс. Українські історики почали активно вивчати та систематизувати сфрагістичні джерела, що збереглися в архівах та музеях. Було видано низку каталогів печаток, які містили зразки князівських, козацьких, міських, церковних та військових печаток. Науковці почали проводити порівняльний аналіз українських сфрагістичних пам'яток із європейськими аналогами, що дозволило краще зрозуміти їхнє місце у загальноєвропейському історичному процесі.

Сучасні дослідження сфрагістичних пам'яток в Україні проводяться в кількох напрямках. По-перше, це археологічні розкопки, під час яких знаходять нові зразки печаток, що дають змогу уточнити хронологію та історичний контекст їхнього використання. По-друге, це архівні дослідження, спрямовані на аналіз документів, скріплених печатками, що дозволяє вивчати адміністративну структуру держави в різні історичні періоди. По-третє, це музеєзнавчі проєкти, які займаються експозиційною діяльністю та популяризацією сфрагістичних пам'яток серед широкої громадськості.

Важливим аспектом є міжнародна співпраця українських істориків із зарубіжними колегами. Українські науковці беруть участь у міжнародних конференціях, співпрацюють із європейськими сфрагістичними центрами, обмінюються досвідом щодо методів дослідження та збереження печаток. Завдяки такій співпраці вдається не лише краще зберігати сфрагістичні пам'ятки, а й інтегрувати українську сфрагістику в загальносвітовий науковий простір.

Отже, збереження та вивчення сфрагістичних пам'яток в Україні є складним, але важливим процесом, що поєднує архівну, музейну, археологічну та наукову діяльність. Використання сучасних технологій, міжнародна співпраця та систематичне дослідження сфрагістичних джерел

сприяють не лише збереженню історичної спадщини, а й глибшому розумінню державного та соціального розвитку України впродовж століть [42].

Збереження сфрагістичних пам'яток в Україні вимагає належного архівного й музейного підходу, оскільки печатки виготовлялися з матеріалів, чутливих до зовнішніх чинників. Особливої уваги потребують реставрація та консервація, а також створення цифрових копій для подальшого збереження та дослідження. Завдяки розвитку спеціалізованих методів, таких як 3D-сканування, спектральний аналіз і хімічна експертиза, стало можливим не лише убезпечити автентичні зразки, а й розширити можливості їх наукового вивчення.

2.3 Архіви, музейні фонди та колекції як основні джерела сфрагістичних досліджень

Архіви, музейні фонди та приватні колекції відіграють ключову роль у збереженні та вивченні сфрагістичних джерел. Печатки, які знаходяться в цих установах, дозволяють історикам досліджувати різноманітні аспекти державного управління, соціальної структури, дипломатичних зв'язків та адміністративних процесів у різні історичні періоди. Українські архіви та музеї містять значний масив сфрагістичних пам'яток, що охоплюють період від Київської Русі до сучасності. Завдяки систематизації, реставрації та каталогізації цих пам'яток сфрагістика отримала можливість інтегруватися в загальноєвропейський історичний дискурс.

Таблиця 2.5

Основні архіви та їхні сфрагістичні фонди

Архів	Місце	Категорія печаток
Центральний державний архів вищих органів влади та управління України	Київ	Державні, військові, урядові печатки
Державний архів Полтавської	Полтава	Козацькі, військові та

області		судові печатки
Державний архів Чернігівської області	Чернігів	Полкові та сотенні печатки Гетьманщини
Державний архів Харківської області	Харків	Печатки Харківського університету та судових установ

Складено за матеріалами: [47], [51]

Серед найважливіших сховищ сфрагістичних пам'яток в Україні особливе місце займають державні архіви. Одним із провідних закладів, що містять велику кількість печаток, є Центральний державний історичний архів України в Києві (ЦДІАК України). Тут зберігаються середньовічні документи, грамоти, судові акти, адміністративні укази, які скріплені печатками князів, міських магістратів, монастирів, церковних установ та інших владних структур. Важливими є матеріали, що стосуються Київської Русі, Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Печатки, знайдені в архівних фондах, дозволяють реконструювати адміністративну систему середньовічної України та простежити історію розвитку сфрагістичних традицій на її території.

Окрім Києва, значні сфрагістичні колекції зосереджені у Центральному державному історичному архіві України у Львові (ЦДІАЛ України). Львівський архів є одним із найстаріших в Україні та містить значний масив документів періоду Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Австро-Угорської імперії. У фондах архіву зберігаються міські печатки Львова, Кам'янця-Подільського, Перемишля, Луцька, що використовувалися для підтвердження офіційних рішень магістратів та самоврядних органів. Особливо цінними є сфрагістичні матеріали, пов'язані з діяльністю львівських братств, ремісничих цехів, церковних установ.

Ще одним важливим джерелом сфрагістичних досліджень є Державний архів Чернігівської області, де зберігаються численні документи, засвідчені печатками козацької старшини, міських адміністрацій, церковних установ. Чернігів був одним із центрів козацького самоврядування, тому в архівних

фондах міститься багато печаток полкової адміністрації, сотенних канцелярій, військових старшин. Аналогічні матеріали можна знайти в Державному архіві Полтавської області, який містить документи, пов'язані з історією Гетьманщини.

Окрім архівів, величезну роль у збереженні сфрагістичних пам'яток відіграють музейні фонди. В Україні існує кілька музеїв, що мають великі зібрання печаток, які досліджуються як окремий вид історичних джерел. Найбільшою колекцією володіє Національний музей історії України (НМІУ) в Києві, де зібрано сфрагістичні пам'ятки різних епох – від княжих булл Київської Русі до печаток доби Української Народної Республіки. В експозиції музею представлені гетьманські печатки, міські печатки Магдебурзького права, судові та адміністративні печатки, що використовувалися в українських землях у XVI-XVIII століттях. Завдяки цій колекції можна простежити еволюцію печаток в українській державній традиції [21].

Таблиця 2.6

Колекції сфрагістичних пам'яток у музеях України

Музей	Місцезнаходження	Вид колекції
Національний музей історії України	Київ	Печатки Київської Русі та Гетьманщини
Львівський історичний музей	Львів	Магістратські та шляхетські печатки
Чернігівський історичний музей	Чернігів	Полкові та військові печатки
Одеський історико-краєзнавчий музей	Одеса	Печатки ремісничих цехів та торговельних спілок

Складено автором на основі: [30], [43]

Іншим важливим центром сфрагістичних досліджень є Львівський історичний музей, де зібрані середньовічні печатки шляхти, міських магістратів, духовенства. У фондах музею містяться печатки, що використовувалися в адміністративному управлінні Галичини, Буковини та

Закарпаття у період Австро-Угорської імперії. Важливими є матеріали, пов'язані з діяльністю львівських братств, які активно використовували сфрагістичні символи для підтвердження своїх документів.

Значні зібрання сфрагістичних пам'яток містяться у Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського, де зберігаються печатки козацької старшини, міських рад, церковних установ Лівобережної України. Чернігів, як один із найдавніших міст України, мав багату адміністративну традицію, що знайшло своє відображення в печатках міських та військових установ.

Окрім державних архівів та музеїв, важливу роль у збереженні сфрагістичних пам'яток відіграють приватні колекції. Приватні колекціонери часто володіють унікальними печатками, які згодом передаються в державні сховища або експонуються на виставках. У багатьох випадках такі колекції містять артефакти, які не збереглися в офіційних архівах, що робить їх надзвичайно цінним джерелом для науковців [40].

Окремо слід згадати роль міжнародної співпраці у вивченні сфрагістичних пам'яток. Оскільки значна частина українських документів із печатками зберігається за межами України, історики активно співпрацюють із зарубіжними архівами. Зокрема, багато печаток Київської Русі, Великого князівства Литовського та Речі Посполитої містяться у Російському державному архіві давніх актів (Москва), Національному архіві Польщі (Варшава), Литовському державному архіві (Вільнюс). Українські дослідники ведуть активну роботу з вивчення цих матеріалів, що дозволяє розширити уявлення про сфрагістичні традиції України в загальноєвропейському контексті.

У XXI столітті важливим напрямком у сфері збереження та дослідження сфрагістичних пам'яток стала їхня цифровізація. Архіви та музеї України поступово створюють електронні каталоги печаток, що дозволяє забезпечити доступ до сфрагістичних джерел без необхідності фізичного контакту. Наприклад, Національний музей історії України

розпочав програму цифрового архівування своєї сфрагістичної колекції, що включає 3D-моделювання печаток та їхню інтеграцію в електронні бази даних.

Таблиця 2.7

Основні джерела цифровізації сфрагістичних пам'яток

Проект	Опис	Доступ
«Державний цифровий архів»	Оцифрування історичних документів	Архіви України
«Електронний каталог печаток НМІУ»	Колекція цифрових копій печаток музею	На сайті музею
«Міжнародний реєстр сфрагістичних пам'яток»	Спільний проєкт країн Європи	Онлайн-доступ

Укладено за матеріалами: [5], [47]

Таким чином, архіви, музейні фонди та приватні колекції є основними джерелами сфрагістичних досліджень в Україні. Вони містять величезний обсяг інформації про історичні процеси, політичну організацію, дипломатію, адміністративні системи різних епох. Завдяки археологічним знахідкам, архівним дослідженням, музейній діяльності та цифровим технологіям сфрагістика продовжує розвиватися, сприяючи збереженню та популяризації історичної спадщини України [31].

Українські архіви, музеї та приватні колекції є основними сховищами сфрагістичних джерел, що дозволяють досліджувати різні аспекти історії – від адміністративних структур до культурних символів. Центральні архіви Києва, Львова, Полтави, Чернігова та Харкова зберігають величезну кількість печаток, які є безцінними джерелами інформації. Музеї, зокрема Національний музей історії України, відіграють важливу роль у популяризації сфрагістики. Цифровізація цих фондів відкриває нові горизонти для дослідників і сприяє міжнародній науковій співпраці.

Висновки до розділу 2

У другому розділі було здійснено аналіз джерельної бази української сфрагістики, що дозволило глибше усвідомити роль печаток як повноцінних історичних джерел, здатних відтворити широкий спектр соціально-політичних, правових, адміністративних і культурних процесів. Систематизація джерел, особливості їх збереження та вивчення, а також функціонування архівів і музейних фондів у цьому контексті є ключовими аспектами розвитку сфрагістичних досліджень в Україні.

Насамперед було визначено, що сфрагістичні джерела мають багатокомпонентну природу і поділяються на кілька типів відповідно до свого функціонального призначення: державні, адміністративні, судові, військові, церковні, корпоративні та особисті. Така класифікація є не лише формальною, а й глибоко змістовною, оскільки вона дозволяє дослідити структуру управління в різні історичні періоди, розкрити внутрішню організацію держав, церков, міст і навіть цехових організацій. Наприклад, адміністративні печатки міських магістратів із Магдебурзьким правом є джерелами для реконструкції системи місцевого самоврядування, а церковні печатки митрополитів і монастирів відображають канонічні практики та церковно-правові норми. Особисті та корпоративні печатки, своєю чергою, демонструють еволюцію правової культури та символіки ідентичності.

Окрему увагу було приділено питанням збереження та вивчення сфрагістичних пам'яток в Україні. Визначено, що ефективне збереження печаток як історичних артефактів вимагає суворого дотримання спеціалізованих умов зберігання: стабільного мікроклімату, захисту від вологи, температурних перепадів, корозії й механічних ушкоджень. Оскільки печатки виготовлялися з різноманітних матеріалів – воску, свинцю, олова, срібла, кістки чи каменю – кожен тип вимагає індивідуального підходу до консервації й реставрації. Особливо важливо, що в Україні функціонують спеціалізовані реставраційні майстерні та лабораторії, де використовуються сучасні методи очищення, хімічного аналізу, мікроскопії та 3D-сканування для відновлення фізичної цілісності сфрагістичних пам'яток.

Варто також зазначити зростаючу роль цифровізації у збереженні й дослідженні сфрагістики. Оцифрування печаток і створення електронних баз даних дають змогу зробити ці джерела доступнішими для науковців, освітян, музейників та широкої громадськості. Розробка 3D-моделей, візуалізація та інтерактивні онлайн-архіви відкривають нові можливості для вивчення навіть тих об'єктів, що фізично зберігаються за межами України. Це не лише зберігає оригінали від пошкоджень, а й значно розширює науковий інструментарій.

Третім важливим напрямом дослідження другого розділу є архіви, музейні фонди та приватні колекції як основні джерела сфрагістичної інформації. Було з'ясовано, що значна частина печаток зберігається у Центральному державному історичному архіві України в Києві та у Львові, а також у регіональних архівах Полтави, Чернігова, Харкова. Вони містять унікальні документи, скріплені печатками, що дозволяють реконструювати адміністративну й правову практику періоду Київської Русі, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Гетьманщини, Австро-Угорщини та УНР. Такі документи містять не лише графічні елементи, але й багатий контекст, що розкриває функціонування державних та самоврядних інституцій.

Не менш важливою є роль музеїв – зокрема, Національного музею історії України, Львівського історичного музею, Чернігівського історичного музею імені В. Тарновського – які зберігають і експонують сфрагістичні пам'ятки. Їхні фонди є не лише сховищем артефактів, але й джерелами для популяризації сфрагістики серед широкого загалу. Крім того, важливим є внесок приватних колекціонерів, які часто зберігають унікальні зразки печаток, що не представлені в державних архівах.

Таким чином, другий розділ засвідчує, що джерельна база української сфрагістики є надзвичайно багатою, різноманітною та глибоко інтегрованою в структуру історичної науки. Вона охоплює широкий спектр об'єктів і

установ, які сприяють збереженню, вивченню та інтерпретації печаток як носіїв історичної інформації.

РОЗДІЛ 3. ОСНОВНІ ЦЕНТРИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА НАУКОВІ ЗДОБУТКИ УКРАЇНСЬКИХ ВЧЕНИХ

3.1 Основні наукові установи та дослідницькі центри сфрагістики в Україні

Вивчення сфрагістики в Україні активно здійснюється в рамках діяльності наукових установ, дослідницьких центрів, архівів, музеїв та університетів, які займаються дослідженням історичних джерел. Установи, що спеціалізуються на сфрагістичних дослідженнях, не лише аналізують печатки як історичні артефакти, але й інтегрують їх у ширший контекст вивчення адміністративного управління, дипломатії, нумізматики, геральдики та документознавства. Завдяки роботі наукових центрів сфрагістика як спеціальна історична дисципліна отримала визнання й активно розвивається.

Однією з найважливіших установ, що здійснює дослідження у сфері сфрагістики, є Інститут історії України Національної академії наук України (НАН України). Ця установа відіграє провідну роль у вивченні історичних джерел, включаючи печатки, що використовувалися на території України в різні історичні періоди. У рамках діяльності Інституту проводяться архівні дослідження, аналізуються сфрагістичні пам'ятки Київської Русі, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Козацької держави та інших політичних утворень. Дослідники Інституту здійснюють комплексний аналіз печаток як складової системи державного управління та вивчають їхню роль у міжнародних відносинах, адміністративному праві, військовій справі.

Одним із підрозділів Інституту історії України є Центр спеціальних історичних дисциплін, який займається комплексним дослідженням допоміжних історичних наук, зокрема сфрагістики. Тут працюють фахівці, які займаються класифікацією печаток, розробкою методологічних підходів до їх аналізу, визначенням особливостей функціонування печаток у різних історичних умовах. Велика увага приділяється збереженню та цифровізації

сфрагістичних пам'яток, що дозволяє інтегрувати українські сфрагістичні дослідження у міжнародний науковий простір.

Значний внесок у дослідження сфрагістики здійснює Інститут археології НАН України, де вивчають печатки, знайдені під час археологічних розкопок. Археологи часто виявляють свинцеві та олов'яні булли, адміністративні печатки, князівські та церковні сфрагістичні знаки, які допомагають реконструювати систему державного управління в Київській Русі, Галицько-Волинському князівстві, Великому князівстві Литовському. Завдяки сучасним методам археологічних досліджень, включаючи спектральний аналіз, рентгенофлуоресцентне дослідження, 3D-сканування, вдалося встановити технологічні особливості виготовлення печаток та їхню типологію [23].

Окрім академічних установ, сфрагістичні дослідження активно проводяться в державних архівах. Центральний державний історичний архів України в Києві (ЦДІАК України) є одним із головних сховищ історичних документів та печаток, що дозволяє науковцям здійснювати комплексний аналіз сфрагістичних джерел. В архіві зберігаються численні князівські грамоти, державні акти, козацькі універсали, судові постанови, магістратські документи, що містять печатки різних історичних епох. Архів проводить науково-дослідницьку роботу, організовує виставки та конференції, присвячені сфрагістичним пам'яткам.

Подібну діяльність здійснює Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДІАЛ України), де зосереджено багато документів із печатками періоду Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та Австро-Угорської імперії. Львівський архів є важливим центром сфрагістичних досліджень Західної України, оскільки містить унікальні матеріали щодо функціонування магістратів, ремісничих цехів, братств, духовних установ. Науковці архіву займаються вивченням печаток у контексті соціально-економічного розвитку міст, адміністративної системи та правової традиції регіону.

Значний внесок у збереження та дослідження сфрагістичних пам'яток роблять музеї. Національний музей історії України має одну з найбільших колекцій печаток, що включає князівські булли, козацькі, церковні, міські печатки. Музей проводить наукові дослідження сфрагістичних пам'яток, займається їхньою реставрацією та популяризацією серед широкого загалу. Особливу увагу приділено створенню електронного каталогу сфрагістичних пам'яток, що дає можливість дистанційного доступу до історичних матеріалів.

Іншим важливим центром є Львівський історичний музей, де зберігаються печатки міських магістратів, духовенства, шляхти. Тут проводяться наукові дослідження печаток, що використовувалися в адміністративному управлінні Галичини, а також аналізуються зв'язки української сфрагістики з європейськими традиціями.

Вагомий внесок у вивчення сфрагістики здійснюють університетські кафедри. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Львівський національний університет імені Івана Франка, Національний університет «Острозька академія» мають спеціалізовані курси з допоміжних історичних дисциплін, включаючи сфрагістику. Викладачі та студенти цих закладів займаються аналізом печаток, працюють з архівними документами, беруть участь у наукових конференціях, публікують дослідження з історії сфрагістики.

Окрім академічних установ, важливим напрямком досліджень є міжнародна співпраця. Українські вчені співпрацюють із закордонними архівами, музеями, університетами, зокрема Національним архівом Польщі, Литовським державним архівом, Центром вивчення середньовічних документів у Франції. Завдяки таким контактам відбувається обмін науковими напрацюваннями, проводяться спільні дослідження сфрагістичних пам'яток, організовуються міжнародні конференції [26].

Таким чином, сфрагістичні дослідження в Україні здійснюються у межах діяльності наукових установ, архівів, музеїв та університетів. Завдяки

цим центрам вивчаються та зберігаються унікальні сфрагістичні пам'ятки, що дозволяє глибше зрозуміти історію державного управління, дипломатії, адміністративної системи та соціальної організації українських земель у різні епохи. Розвиток цифрових технологій, міжнародна співпраця та інтеграція сфрагістики в систему допоміжних історичних дисциплін сприяють подальшому розвитку цієї важливої галузі історичної науки.

Печатки є важливим історичним джерелом, яке дозволяє простежити адміністративний устрій, державне управління, міжнародні відносини та соціальні структури різних історичних періодів. У рамках практичної частини курсової роботи було здійснено аналіз основних типів сфрагістичних пам'яток, що зберігаються в архівах та музеях України, а також розглянуто їхню роль у державній та церковній системі. Основною метою дослідження було класифікувати печатки за функціональним призначенням, хронологією та виявити особливості їхнього використання в різні періоди історії України.

На основі історичних джерел та досліджень було створено класифікацію печаток, які використовувалися на території України від часів Київської Русі до XX століття. Основні категорії печаток представлені в таблиці.

Таблиця 3.1

Класифікація сфрагістичних пам'яток в Україні.

№	Тип печатки	Період використання	Функціональне призначення	Приклади
1	Державні	Київська Русь – XX ст.	Засвідчення офіційних державних актів, міжнародних угод, законодавчих документів	Велика державна печатка Київської Русі, гетьманські печатки, печатка УНР
2	Адміністративні	XIII-XIX ст.	Використовувалися у міських магістратах, полкових і	Магістратські печатки Львова, Кам'янця-

			сотенних канцеляріях, органах місцевого самоврядування	Подільського, Києва
3	Судові	XIV-XVIII ст.	Засвідчення судових рішень, документів про майнові права, вироків	Печатки міських судів, церковних судів, гетьманських судових органів
4	Військові	XV-XVIII ст.	Використовувалися військовими канцеляріями для наказів, мобілізаційних документів	Полкові та сотенні печатки Гетьманщини
5	Церковні	XI-XX ст.	Використовувалися церквами, монастирями, патріархіями для підтвердження документів	Печатки Київської митрополії, монастирів, братств
6	Особисті	XIII-XX ст.	Приватне засвідчення документів шляхти, чиновників, військових	Печатки гетьманів, старшини, шляхти
7	Корпоративні	XIV-XIX ст.	Використовувалися цехами, університетами, братствами для внутрішньої документації	Печатка Києво-Могилянської академії, братств Львова

Складено автором на основі: [46], [47]

Класифікація показує, що печатки мали широке застосування в різних сферах суспільного життя та державного управління. Їхнє використання було чітко регламентоване відповідно до адміністративних потреб конкретного періоду.

У процесі аналізу було обрано декілька знакових зразків печаток, що відігравали важливу роль в українській історії [54].

Таблиця 3.2

Аналіз окремих зразків сфрагістичних пам'яток.

Назва печатки	Період	Опис
Велика державна печатка Київської Русі	XI-XII ст.	Свинцева булла із зображенням князя на троні. Використовувалася для міжнародних договорів та державних указів.
Гетьманська печатка Богдана Хмельницького	XVII ст.	Кругла печатка із зображенням гетьманської булави та шаблі. Використовувалася для затвердження дипломатичних угод і наказів.
Магістратська печатка Львова	XV-XVIII ст.	Гербова печатка, що використовувалася міською радою для офіційних документів, що регулювали міське самоврядування.
Печатка Києво-Могилянської академії	XVII-XVIII ст.	Овальна печатка із символами освітньої установи. Використовувалася для затвердження академічних актів.

Складено на основі: [13], [23], [26]

Аналіз зразків показує, що печатки не лише виконували адміністративну та юридичну функцію, а й були важливими символами влади та престижу.

З метою візуалізації сфрагістичних пам'яток було створено схематичні реконструкції деяких історичних печаток. Графічні відтворення базувалися на архівних матеріалах та музейних зразках. Наприклад, реконструйовано:

Гетьманську печатку Богдана Хмельницького – кругла печатка із перехрещеними булавою та шаблею, що символізує військову владу.

Печатку Київської митрополії – містить зображення святого з євангелієм та написи кирилицею.

Печатку магістрату Києва XVII ст. – із зображенням міського герба, що підтверджувало автономний статус міста.

Для розширення дослідження було здійснено порівняння печаток України та Європи.

Таблиця 3.3

Порівняльний аналіз українських та європейських печаток

Ознака	Українські печатки	Європейські печатки
Матеріал	Віск, свинець, срібло	Віск, золото, срібло
Форма	Круглі, овальні	Круглі, багатокутні
Символіка	Герби, військова атрибутика	Монархічна символіка, релігійні сюжети
Використання	Державні, міські, церковні, козацькі	Королівські, папські, міські

Укладено за аналітичними матеріалами: [50], [52]

Порівняльний аналіз показує, що українські печатки відзначалися широким використанням козацької та релігійної символіки, тоді як у Західній Європі домінували монархічні та папські печатки.

Практична частина дослідження дозволила детально проаналізувати сфрагістичні джерела, що використовувалися в Україні протягом різних історичних періодів. Класифікація печаток продемонструвала їхню функціональну різноманітність та важливість у державному, судовому, військовому й релігійному управлінні. Аналіз окремих зразків та їх реконструкція дали можливість краще зрозуміти еволюцію української сфрагістики, а порівняльне дослідження із європейськими аналогами дозволило визначити унікальні особливості вітчизняної сфрагістики [5].

Результати практичної частини можуть бути використані у подальших наукових дослідженнях, у розробці навчальних програм із допоміжних історичних дисциплін, а також у музейних експозиціях, присвячених українській історії. Подальший розвиток сфрагістики в Україні має включати

цифровізацію печаток, їх інтеграцію у міжнародні каталоги, проведення реставраційних робіт і популяризацію сфрагістики як наукової галузі.

Сфрагістичні дослідження в Україні зосереджені в архівах, музеях, університетах та спеціалізованих наукових установах, які займаються комплексним вивченням історичних джерел. Важливу роль відіграють Центральний державний історичний архів України, Інститут історії України НАН України, профільні кафедри в університетах Києва, Львова, Чернігова. Ці заклади не лише зберігають унікальні сфрагістичні пам'ятки, але й формують методологічні підходи до їх вивчення, сприяючи інтеграції української сфрагістики в загальноєвропейський науковий контекст.

3.2 Внесок українських вчених у розвиток сфрагістичних досліджень

Розвиток сфрагістичних досліджень в Україні є результатом багаторічної роботи істориків, архівістів, археологів, музейників та інших науковців, які вивчали печатки як важливе історичне джерело. Українські дослідники зробили значний внесок у становлення та розвиток сфрагістики як окремої наукової дисципліни, аналізуючи печатки різних історичних епох, класифікуючи їх, розробляючи методи дослідження та популяризуючи результати своїх напрацювань. Завдяки їхній діяльності сучасна сфрагістика в Україні має розвинену методологічну базу, що дозволяє комплексно досліджувати адміністративні, правові, дипломатичні та соціальні аспекти використання печаток у різні періоди української історії.

Перші спроби наукового аналізу печаток на території України належать до XIX століття, коли почали формуватися академічні історичні студії. Одним із перших вітчизняних істориків, який звернув увагу на сфрагістику, був Микола Костомаров. У своїх дослідженнях він аналізував документи Київської Русі, у тому числі князівські грамоти, що містили печатки, та намагався розглянути їх у контексті суспільно-політичного

устрою того часу. Він заклав основи для подальшого вивчення сфрагістичних джерел як важливих свідчень державного будівництва.

Великий внесок у розвиток української сфрагістики зробив Володимир Антонович, один із засновників історичної школи Київського університету. Його дослідження зосереджувалися на вивченні документів Гетьманщини та козацької доби, у яких велике значення мали печатки гетьманів, полковників, міських магістратів. Антонович проводив аналіз символіки та функціонального призначення печаток, що дозволило систематизувати їхні типи. Його роботи заклали методологічний фундамент для наступних поколінь дослідників [41].

Таблиця 3.4

Основні українські дослідники сфрагістики та їхній внесок

Дослідник	Основні праці та дослідження	Внесок у сфрагістику
Володимир Антонович	Дослідження козацьких печаток, аналіз міських печаток Київської Русі	Систематизація сфрагістичних джерел України
Дмитро Багалій	Дослідження адміністративних печаток Гетьманщини	Вивчення печаток Лівобережної України
Ярослав Дашкевич	Роботи з аналізу печаток Великого князівства Литовського та Речі Посполитої	Класифікація печаток литовсько-руського періоду
Андрій Гречило	Дослідження української геральдики, сфрагістичних традицій міст	Аналіз магістратських та шляхетських печаток
Валерій Ребров	Дослідження князівських та козацьких печаток	Розвиток методики сфрагістичного аналізу

На початку XX століття сфрагістичні дослідження в Україні набули більш системного характеру, що було пов'язано із розвитком архівної справи та археологічних досліджень. Значну роль у цьому процесі відіграв Дмитро Багалій, який досліджував адміністративні документи Лівобережної України, зокрема універсали та грамоти, скріплені печатками. Він акцентував увагу на використанні печаток у системі гетьманського правління та полкових

адміністрацій, аналізував їхній вплив на організацію влади в Україні XVII-XVIII століть.

Період радянської влади вніс певні корективи у розвиток сфрагістичних досліджень, оскільки історична наука в СРСР зазнала ідеологічного впливу. Незважаючи на це, українські вчені продовжували вивчати сфрагістичні пам'ятки, особливо в рамках роботи архівів і музеїв. Значний внесок у розвиток сфрагістики зробив Федір Шевченко, який працював над документами Київської Русі та Великого князівства Литовського. Його дослідження сприяли систематизації печаток середньовічного періоду та розширенню розуміння їхнього використання в адміністративній та правовій системах.

У другій половині XX століття важливі напрацювання у сфері сфрагістики зробив Ярослав Дашкевич, відомий український історик, археограф і дослідник спеціальних історичних дисциплін. Його праці охоплювали широкий спектр історичних джерел, у тому числі печатки як важливий елемент дипломатичної та адміністративної практики. Дашкевич займався класифікацією печаток Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та козацької доби, що дало змогу краще зрозуміти еволюцію сфрагістичних традицій в Україні.

Значну роль у вивченні української сфрагістики відіграли дослідження Омеляна Пріцака, який аналізував печатки в контексті політичних і культурних процесів, що відбувалися у Східній Європі. Його міждисциплінарний підхід дозволив розширити методологію дослідження сфрагістичних джерел, включаючи вивчення написів на печатках, символіки та зв'язку між сфрагістикою і геральдикой.

Після здобуття Україною незалежності у 1991 році українські сфрагістичні дослідження пережили новий етап розвитку. Важливі напрацювання у цій сфері зробили сучасні історики та археологи, серед яких Валерій Ребров, Андрій Гречило, Віталій Михайловський, які займаються

вивченням печаток Київської Русі, Великого князівства Литовського, Козацької держави та періоду Української Народної Республіки.

Андрій Гречило, відомий геральдист і сфрагіст, досліджує печатки в контексті символіки та державної традиції. Його праці присвячені аналізу українських геральдичних традицій, розвитку печаток міських громад, шляхти, церковних установ. Він активно співпрацює з європейськими центрами дослідження спеціальних історичних дисциплін.

Значний внесок у розвиток сфрагістики зробили археологи, які працюють з матеріальними свідченнями історії. Завдяки їхній діяльності було знайдено численні печатки під час археологічних розкопок у Києві, Чернігові, Львові, Кам'янці-Подільському, Полтаві та інших містах. Археологічні дослідження дозволяють не лише вивчати сфрагістичні артефакти, а й встановлювати контекст їхнього використання, що значно розширює можливості аналізу.

Сучасні українські вчені також активно займаються цифровізацією сфрагістичних пам'яток, створюючи електронні каталоги печаток, що дозволяє зберігати та популяризувати історичні матеріали. У багатьох архівах та музеях ведеться оцифрування печаток, що відкриває нові можливості для їхнього вивчення.

Таким чином, внесок українських вчених у розвиток сфрагістики є надзвичайно значним. Вони не лише досліджували та класифікували печатки різних історичних епох, але й інтегрували сфрагістичні дослідження в ширший історичний контекст. Завдяки їхнім працям сфрагістика в Україні стала важливим напрямком історичної науки, що продовжує розвиватися, використовуючи новітні технології та міждисциплінарні підходи. Це сприяє збереженню та глибшому розумінню історичної спадщини України, дозволяючи досліджувати процеси державного управління, міжнародної дипломатії, адміністративного устрою та соціальної структури українських земель у різні історичні періоди [5].

Українські науковці зробили вагомий внесок у розвиток сфрагістики, створивши численні каталоги, наукові публікації та монографії, присвячені печаткам різних історичних періодів. Зокрема, Іван Ситий, Олександр Пархоменко, Володимир Перкун та інші значно розширили джерельну базу, систематизували печатки Гетьманщини, Київської Русі, міських і церковних установ. Їхні праці стали основою сучасної української сфрагістики та сприяли формуванню національної дослідницької традиції в цій галузі.

3.3 Перспективи розвитку сфрагістики в Україні

Сфрагістика як спеціальна історична дисципліна має значний потенціал для подальшого розвитку в Україні. Враховуючи багатий історичний спадок українських земель, де печатки відігравали важливу роль у державному управлінні, правовій системі, дипломатичних відносинах і соціальній організації суспільства, актуальність досліджень у цій сфері залишається високою. Сучасні виклики, пов'язані із цифровізацією історичних джерел, інтеграцією новітніх методів дослідження та міжнародною співпрацею, відкривають нові можливості для вдосконалення сфрагістичних досліджень в Україні.

Одним із ключових напрямків розвитку сфрагістики є створення цифрових баз даних сфрагістичних пам'яток. У сучасному світі цифровізація архівів та музейних фондів стає невід'ємною частиною збереження історичної спадщини. В Україні вже існують проєкти з оцифрування історичних документів, проте окремі електронні бази печаток ще не набули масового поширення. Створення загальнонаціонального реєстру сфрагістичних джерел, який містив би докладні описи, 3D-скановані зображення печаток, інформацію про їхнє походження та функціональне призначення, дозволило б значно покращити доступ до матеріалів для дослідників та студентів. Такий проєкт міг би реалізовуватися у співпраці з архівами, музеями та університетами, сприяючи інтеграції української сфрагістики у світову наукову спільноту.

Другим важливим напрямком розвитку сфрагістики є застосування новітніх технологій у дослідженнях сфрагістичних пам'яток. Використання спектрального аналізу, мікроскопії, 3D-сканування, лазерної спектроскопії дає можливість отримати нові дані про склад матеріалів, з яких виготовлялися печатки, визначити техніку їхнього виготовлення та встановити автентичність артефактів. Такі методи особливо актуальні для вивчення стародавніх та середньовічних печаток, які з часом зазнали значних пошкоджень або втратили первісний вигляд. Використання штучного інтелекту та машинного навчання для розпізнавання написів і символіки на печатках може значно спростити роботу дослідників та підвищити точність атрибуції сфрагістичних пам'яток [34].

Важливим завданням залишається інвентаризація та класифікація сфрагістичних джерел, що зберігаються в архівах, музеях та приватних колекціях. На сьогодні в Україні існують великі сховища печаток, проте значна частина цих пам'яток залишається недостатньо вивченою або ж не введена в науковий обіг. Необхідно створювати докладні каталоги печаток, які містили б інформацію про їхнє походження, змістову характеристику, зв'язок із конкретними історичними подіями. Такі каталоги мають включати як друковані видання, так і електронні версії з інтерактивними можливостями пошуку та фільтрації даних.

Одним із перспективних напрямків розвитку сфрагістики є інтеграція цієї дисципліни у міждисциплінарні дослідження. Сфрагістика тісно пов'язана з геральдикой, дипломатикою, палеографією, нумізматиною, історією права та археологією. Використання комплексного підходу дозволяє отримати ширше уявлення про історичний контекст використання печаток, їхню роль у суспільстві та державному управлінні. Наприклад, поєднання сфрагістики та археології дає можливість точніше датувати печатки, знайдені під час розкопок, а співпраця з істориками права дозволяє визначити їхнє функціональне призначення у правових системах минулого.

Окрему увагу варто приділити міжнародній співпраці у сфері сфрагістичних досліджень. Значна частина українських документів із печатками зберігається в архівах Польщі, Литви, Росії, Австрії, Угорщини та інших країн, з якими Україна мала історичні зв'язки. Активна робота з міжнародними архівними установами дозволила б розширити джерельну базу української сфрагістики та інтегрувати її в загальноєвропейський історичний дискурс. Проведення спільних наукових конференцій, дослідницьких програм, грантових проєктів сприяло б популяризації української сфрагістики та обміну досвідом із зарубіжними фахівцями.

Важливим аспектом розвитку сфрагістики є залучення молодих науковців до сфери досліджень. На сьогодні курси сфрагістики викладаються у провідних університетах України, таких як Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Львівський національний університет імені Івана Франка, Національний університет «Острозька академія». Проте сфрагістика як самостійна дисципліна все ще не має достатнього рівня популяризації серед студентів-істориків. Впровадження спеціалізованих курсів, практичних семінарів, дослідницьких експедицій із вивчення печаток у рамках архівної справи та музейної роботи могло б сприяти залученню нових фахівців до сфрагістичних досліджень.

Окрім академічної сфери, важливим напрямком є популяризація сфрагістики серед широкого загалу. Виставки, інтерактивні експозиції, тематичні лекції, документальні фільми та статті у науково-популярних журналах могли б привернути увагу суспільства до цієї унікальної історичної дисципліни. Використання сучасних технологій, таких як віртуальна реальність, доповнена реальність, мультимедійні презентації, дозволило б зробити сфрагістику доступнішою та цікавішою для широкої аудиторії.

Окремою перспективою є розвиток прикладної сфрагістики, зокрема дослідження печаток у криміналістиці, правознавстві, мистецтвознавстві. Аналіз печаток може використовуватися для встановлення автентичності історичних документів, розкриття фальсифікацій, дослідження еволюції

правових норм. Крім того, сфрагістика може застосовуватися в сучасному дизайні, розробці корпоративних логотипів, відродженні традицій гербових печаток.

Таким чином, сфрагістика в Україні має широкі перспективи розвитку, що охоплюють наукові, технологічні, освітні, популяризаційні та міждисциплінарні аспекти. Використання сучасних цифрових технологій, активізація міжнародної співпраці, залучення молодих дослідників, популяризація історичної науки серед громадськості сприятимуть подальшому зміцненню цієї дисципліни. Сфрагістика залишається важливою галуззю історичних досліджень, яка дозволяє глибше зрозуміти минуле України, зберегти його для майбутніх поколінь та інтегрувати національну історію в загальносвітовий науковий контекст [13].

Сфрагістика в Україні має широкі перспективи розвитку завдяки цифровізації, археологічним відкриттям та міждисциплінарним дослідженням. Впровадження новітніх технологій, таких як 3D-моделювання та створення електронних баз даних, відкриває нові можливості для дослідників і популяризації сфрагістики серед широкої громадськості. Подальше вивчення недосліджених фондів, міжнародна співпраця та розвиток освітніх програм сприятимуть поглибленню знань про історію України через призму печаток як унікальних історичних джерел.

Висновки до розділу 3

У третьому розділі було розглянуто сучасний стан сфрагістичних досліджень в Україні, їхні інституційні основи, персональний внесок учених та перспективи подальшого розвитку цієї спеціальної історичної дисципліни. Проведений аналіз дозволяє зробити висновок про наявність сталих наукових традицій, розвиненої інфраструктури й високого потенціалу для поглиблення сфрагістичних студій у національному та міжнародному контексті.

Передусім, варто підкреслити, що в Україні сформувалася розгалужена мережа наукових установ, архівів, музеїв і вищих навчальних закладів, які є осередками збереження та вивчення сфрагістичних пам'яток. Серед них особливо важливими є Центральний державний історичний архів України в Києві, Центральний державний історичний архів України у Львові, Інститут історії України НАН України, Національний музей історії України, Львівський історичний музей, а також відповідні кафедри історії в провідних українських університетах. Ці установи не лише здійснюють збір, реставрацію та збереження печаток, а й проводять комплексні дослідження, організовують конференції, видають наукові праці, що сприяє розширенню сфери сфрагістики як самостійного наукового напрямку.

Окреме значення має внесок українських дослідників у розвиток сфрагістики. Завдяки їхній копіткій праці вдалося каталогізувати значну кількість печаток, відновити їх походження, ідентифікувати власників та дослідити іконографічну й текстову складову. Такі науковці, як Іван Ситий, Олександр Пархоменко, Володимир Перкун та інші, створили міцну основу для сучасної української сфрагістики. Їхні праці охоплюють широкий хронологічний і тематичний спектр – від княжих булл Київської Русі до печаток адміністрації Гетьманщини, міських і судових органів Речі Посполитої, церковних і братських інституцій. Особливо цінним є їхній підхід до аналізу печаток не лише як технічних зразків, а як носіїв історичної пам'яті, символів влади, авторитету, права та ідентичності.

Серед актуальних тенденцій розвитку сфрагістики в Україні варто виділити міждисциплінарність і впровадження сучасних технологій. Сфрагістика дедалі тісніше інтегрується з археологією, джерелознавством, геральдикой, історією мистецтв і цифровими гуманітарними науками. Завдяки цьому розширюється методологічна база досліджень: поряд з традиційним аналізом з'являються нові методи – 3D-моделювання, спектральний аналіз, автоматизована класифікація елементів печаток тощо.

Такий підхід дозволяє не лише зберігати пам'ятки, а й глибше проникати в смисли, що закладені в їхню символіку, композицію й форму.

Цифровізація стала одним із найважливіших інструментів оновлення сфрагістичних досліджень. Завдяки створенню електронних баз даних, онлайн-каталогів, цифрових архівів науковці отримують швидкий доступ до тисяч зразків, розміщених у різних куточках України й за її межами. Це сприяє як внутрішній науковій комунікації, так і виходу української сфрагістики на міжнародний рівень. Спільні проєкти з архівами та науковими центрами Польщі, Литви, Німеччини, Австрії, зокрема щодо вивчення печаток часів Речі Посполитої та Австро-Угорщини, зміцнюють міжнародне співробітництво та інтеграцію у світовий науковий простір.

Ще одним важливим чинником є освітній та просвітницький потенціал сфрагістики. Печатки як візуально насичені, інформаційно багаті артефакти є ефективним засобом популяризації історії. Їхнє вивчення у школах, університетах, на виставках і в медіа сприяє формуванню історичної пам'яті, культурної ідентичності та поваги до національної спадщини. У зв'язку з цим особливо актуальним є впровадження результатів сфрагістичних досліджень у навчальні програми, створення інтерактивних виставок, мультимедійних проєктів, що поєднують історію, дизайн і технології.

Отже, результати третього розділу свідчать про те, що сфрагістика в Україні знаходиться на етапі інтенсивного розвитку, що базується на поєднанні глибоких наукових традицій та інноваційних підходів. Завдяки активній роботі науковців, розгалуженій мережі установ, технічному прогресу й міжнародній співпраці, сфрагістика має всі шанси стати однією з провідних галузей історичного джерелознавства в Україні. Вона не лише сприяє вивченню минулого, а й формує підґрунтя для збереження та осмислення національної культурної спадщини у майбутньому.

ВИСНОВКИ

У ході дослідження становлення та розвитку сфрагістики як спеціальної історичної дисципліни в Україні було визначено основні етапи її розвитку, класифікацію сфрагістичних джерел, особливості їхнього збереження та перспективи подальшого вивчення. Аналіз історичних процесів, що вплинули на формування сфрагістичних традицій в Україні, засвідчив, що печатки відігравали важливу роль у державному, адміністративному, військовому, судовому та релігійному управлінні. Вони були невід'ємною частиною політичного життя Київської Русі, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Гетьманщини, а також використовувалися в модерних державних утвореннях, таких як Українська Народна Республіка та сучасна Україна.

Сфрагістика як наукова дисципліна розвивалася поступово, спочатку як частина дипломатики та геральдики, а згодом виокремилася в самостійну галузь досліджень. Визначено, що перші печатки на українських землях з'явилися в період Київської Русі та використовувалися для засвідчення міжнародних угод, князівських грамот та релігійних документів. У добу середньовіччя значного поширення набули міські, судові та корпоративні печатки, що відображало зростання автономії міст і становлення місцевого самоврядування. Козацька доба принесла розвиток військових та адміністративних печаток, які використовувалися гетьманами, полковниками та сотниками. У XIX-XX століттях сфрагістика набула системного характеру дослідження, а після здобуття незалежності України з'явилися нові підходи до її вивчення, зокрема цифрові технології.

Аналіз класифікації печаток показав, що вони розподіляються за функціональним призначенням, матеріалом виготовлення, символічним наповненням та формою. Основними категоріями печаток є державні, адміністративні, судові, військові, церковні, корпоративні та особисті печатки. Кожен із цих видів виконував свою специфічну функцію та використовувався в конкретному соціальному та політичному контексті.

Дослідження також виявило, що матеріали для виготовлення печаток змінювалися відповідно до розвитку технологій: від глини, кістки та каменю у стародавніх цивілізаціях до воску, свинцю, олова, срібла та золота у середньовіччі та новому часі.

Важливим аспектом дослідження стало вивчення джерельної бази української сфрагістики. Було встановлено, що основними сховищами сфрагістичних пам'яток є архіви, музеї та бібліотеки, де зберігаються печатки, документи та відповідні описи. До найважливіших установ, що містять сфрагістичні колекції, належать Центральний державний історичний архів України в Києві, Центральний державний історичний архів України у Львові, Національний музей історії України, Львівський історичний музей, Чернігівський історичний музей та інші культурні заклади. Однак значна частина українських сфрагістичних пам'яток зберігається за межами України, зокрема в Польщі, Литві, Росії, Австрії та Угорщині, що створює певні труднощі у їхньому комплексному вивченні.

Окремо було розглянуто питання збереження та реставрації печаток. Дослідження показало, що сфрагістичні пам'ятки є вразливими до впливу часу, кліматичних умов, механічних пошкоджень та хімічного впливу. Для їхнього збереження використовуються методи консервації, реставрації, хімічного очищення та цифрової архівації. Новітні технології, такі як 3D-сканування та створення електронних баз даних, дозволяють значно покращити збереження сфрагістичних пам'яток і зробити їх доступними для широкого кола дослідників.

Важливу роль у розвитку сфрагістичних досліджень відіграли українські вчені, серед яких Володимир Антонович, Дмитро Багалій, Ярослав Дашкевич, Андрій Гречило, Валерій Ребров та інші. Їхні праці сприяли систематизації печаток різних історичних періодів, розробці класифікацій, методів аналізу та створенню каталогів сфрагістичних пам'яток. У сучасних умовах сфрагістика залишається важливою науковою галуззю, яка

розвивається завдяки інтеграції новітніх технологій, міжнародної співпраці та міждисциплінарних підходів.

Перспективи розвитку сфрагістики в Україні пов'язані з цифровізацією, розширенням міжнародної співпраці, реставрацією та каталогізацією сфрагістичних пам'яток. Одним із найважливіших завдань є створення загальнонаціональної електронної бази печаток, що містила б докладні описи, фотографії, 3D-моделі та інформацію про історичний контекст їхнього використання. Також необхідно посилити роботу зі збереження автентичних сфрагістичних пам'яток, популяризувати результати досліджень серед широкої аудиторії та інтегрувати сфрагістику у програми вищої освіти.

Проведене практичне дослідження підтвердило значний потенціал сфрагістики як наукової дисципліни. Класифікація печаток, аналіз окремих зразків та їхня реконструкція дали змогу краще зрозуміти історичний розвиток української державності, суспільної організації та символічних традицій. Порівняльний аналіз українських печаток із європейськими аналогами засвідчив як спільні риси, так і унікальні особливості української сфрагістики, зокрема поширене використання козацької та релігійної символіки.

Таким чином, дослідження сфрагістики в Україні залишається актуальним і перспективним напрямом історичної науки. Завдяки комплексному аналізу сфрагістичних пам'яток, використанню сучасних методів дослідження, реставрації та цифровізації можна значно розширити знання про минуле України, сприяти збереженню історичної спадщини та інтеграції української сфрагістики у міжнародний науковий простір.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алфьоров, О. Печатки київських князів. *Науковий вісник Національного музею історії України*. Київ. 2015. Вип. 3. С. 45–60. URL: https://www.academia.edu/2337513/%D0%9F%D0%B5%D1%87%D0%B0%D1%82%D0%BA%D0%B8_%D0%BA%D0%B8%D1%97%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D1%85_%D0%BA%D0%BD%D1%8F%D0%B7%D1%96%D0%B2
2. Алфьоров О. Сфрагістика Київської Русі в інтернет-мережі (сайт stragis.com). *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. Київ. 2013. Вип. 21. С. 151–168.
3. Алфьоров О. Жіночі печатки Київської Русі. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. Київ. 2013. Вип. 22. С. 488–502.
4. Археологія & Фортифікація України : зб. матеріалів XI Всеукраїнської наук.практ. конференції / редкол.: О. О. Заремба (голова) та ін. Кам'янець-Подільський : ФОП Панькова А. С., 2022. 336 с. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://msu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/05/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%97-%D0%9C%D0%9F-2023.pdf>
5. Архівна служба України. Електронний архів. Пошук цифрових копій документів із печатками. URL: <https://archives.gov.ua>
6. Брехунець Н. Цифрові технології у дослідженні сфрагістичних пам'яток. *Наукові записки НаУКМА*. Київ. 2020. Т. 12. С. 25–39.
7. Вагін В. Печатки та символіка українських церковних установ. *Богословський вісник*. 2017. № 6. С. 77–91.
8. Ватуля Б. Сфрагістичні джерела в дослідженні історії української державності. *Історичний журнал*. 2019. № 1. С. 33–49.
9. Гавриленко В. Печатки та символіка козацької доби. *Український археографічний щорічник*. Київ. 2017. Вип. 9. С. 85–102.

10. Гавриленко В. Українська сфрагістика: питання предмета та історіографії. Київ: Наукова думка, 2012. 167 с. URL: [https://chtyvo.org.ua/authors/Havrylenko V O/Ukrainska sfrahistyka pytannia p redmeta ta istoriohrafii/](https://chtyvo.org.ua/authors/Havrylenko_V_O/Ukrainska_sfrahistyka_pytannia_p_redmeta_ta_istoriohrafii/)
11. Гавриленко В. О. Шлях до сфрагістики. Наук. ред., упоряд. А. Гречило. Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України; Українське геральдичне товариство; Інститут спеціальних історичних дисциплін Музею Шереметьєвих. Київ; Львів, 2015. 328 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/10976>
12. Гайко Г. Сфрагістичні пам'ятки в архівах та музеях України: проблеми обліку та збереження. *Архіви України*. Київ. 2019. Вип. 4. С. 118–132.
13. Дашкевич Я. Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2011. 300-360 с. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://shron3.chtyvo.org.ua/Dashkevych_Yaroslav/Maisternia_istoryka_Dzhereloznavstvo_ta_spetsialni_istorychni_dytskypliny.pdf?
14. Державний архів у Львові у 1918-1941 років. URL: <https://archives-lviv.gov.ua>
15. Жернаков В. Сфрагістика в системі спеціальних історичних дисциплін. Київ, 2001. 55 с.
16. Історія Української культури. упор., прим. та біогр. нариси А.П. Пономарьова та ін. 2-е вид. Київ: Либідь, 1991. 640 с.
17. Крип'якевич І. Стан і завдання української сфрагістики. Український історичний журнал. 1959. № 1. С. 20-30. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=IDP=&2_S21STR=journal_1959_1_115
18. Кулаковський П. Сфрагістика: історія, методи, джерела. Київ: Либідь. 2005.

31. Реставрація та збереження сфрагістичних пам'яток: сучасні підходи. Ред. кол.: О. В. Рудник (голова), В. Г. Чернець (співголова), С. В. Пивоваров (відп. ред.) та ін. *Музейний вісник*. 2021. № 8. С. 58–72.
32. Родіонова О. Сфрагістичні пам'ятки в колекціях Національного музею історії України. *Вісник НМІУ*. Київ. 2018. Вип. 6. С. 42–57.
33. Сас П. Козацтво в українській історії. Київ: Наукова думка. 2005. 352с.
34. Сас С. Печатки з гербом Війська Запорізького (1590-ті – 1630-ті рр.). *Український історичний журнал*. 2009, вип. 6. С.183–202.
35. Сковчиляс І. Сфрагістичний щорічник. Вип. VII. Київ : Інститут історії України НАН України, 2020. 293-312 с.
36. Собчук В. Магдебурзьке право на українських землях. Львів. 2011. 155с.
37. Сохань П. Архівна справа в Україні. Київ: Либідь. 2000. 200 с.
38. Стеблій Н. Сфрагістика та геральдика: методологічні аспекти дослідження. *Вісник Львівського університету*. 2016. № 14. С. 67–78.
39. Ткаченко А. Сфрагістика та джерелознавство: взаємозв'язки. Київ. 2018. 180 с.
40. Хом'яков Л. Міжнародна сфрагістична конференція «Написи на печатках». *Archeos*. Київ. 2015. URL: <http://archeos.org.ua/?p=8404>
41. Целуйко О. Сфрагістика в роботі Теоретичного семінару з джерелознавства та спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін при Центральному державному історичному архіві Української РСР у м. Львові (1961–1981 рр.). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2023. Серія Історія, 14 (56). С. 125–139. URL: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.14/56.14>
42. Целуйко О. Сфрагістика в роботі Теоретичного семінару з джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін при ЦДІА УРСР у м. Львові (1961–1981 рр.). *Архіви України*. 2023. № 5. С. 15–25.

43. Шевченко Л. Сфрагістика України: основні типи печаток. Львів 2021. 200 с.
44. Шерман Г. Магія печатки. *Антиквар*. 2021. № 5. С. 77–89.
45. Шологон Л. І. Спеціальні історичні дисципліни. Навчально-методичний посібник для студентів другого курсу факультету історії, політології і міжнародних відносин спеціальності «Історія і археологія». Івано-Франківськ, 2024. 142 с.
46. <https://antikvar.ua/magiya-pechatky/>
47. Archives.gov.ua
48. Bourel R. La Sigillographie en France médiévale. Paris: 1989. 273-286 с.
URL: https://www.persee.fr/doc/shmes_1261-9078_1992_act_19_1_1546
49. Mabillon J. De re diplomatica libri VI. Paris: Louis Billaine, 1681. 151 с. URL: https://archive.org/details/gri_33125008690535
50. nmiu.com.ua
51. https://www.britishmuseum.org/collection/object/H_1841-0624-1
52. <http://history.org.ua/uk>
53. <https://old.nmiu.org/novyny/1448-suveniry-knyhy-muzeini-katalohy-brendovana-produktsiia-muzeiu-vsoho-maizhe-800-tovariv-chekaiut-na-vas-u-kramnychtsi-nmiu>
54. https://goldenukr.com.ua/?page_id=6426
55. <https://archium.cdiak.archives.gov.ua/guide/>